

TÜRKİYE'DE DERNEKLEŞME VE TOPLUMSAL GELİŞİMİŞLİK GÖSTERGELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

Oral KARAKAYA*

Özet

Toplumun sivil ve siyasal nitelemesiyle ayrıştırılması, öncelikle devletin, ardından da kapitalist düzenin teorik temellerini oluşturmuştur. Siyasal toplum, devleti ve kurumlarını, sivil toplum da devlet aygıtı dışında kalan toplum kesimlerini anlatmaktadır. Ancak zamanla sivil toplum, gönüllük esasıyla kamu hizmeti üreten örgütlenmeler şeklinde tanımlanmıştır. Sivil toplum örgütlenmesinin yaygınlığı demokratikleşme göstergeleri arasında sayılmaktadır. Türkiye'de başlıca sivil toplum kuruluşları, dernekler, vakıflar, sendikalar, siyasi partiler, meslek kuruluşları şeklinde sıralanabilir. Örgütlenme özgürlüğü çerçevesinde sivil toplum kuruluşları anayasal ya da yasal güvenceye kavuşturulmuştur. En yaygın sivil toplum örgütlenmesi türü derneklerdir. Bu çalışmada iller itibarıyla derneklerin faaliyet türlerine göre sayılarıyla toplumsal gelişmişlik göstergesi olarak belirlenen beş kriter arasında ilişki araştırılacaktır. Bu kriterler, seçimlere katılım oranı, sağlık düzeyi, eğitim düzeyi, gelir ve servet düzeyi, genel yaşam memnuniyeti şeklinde belirlenmiştir. Her il için dernekleşme oranı olarak belirlenen 10.000 kişiye düşen dernek sayısı ile seçimlere katılım oranı, sağlık düzeyi, eğitim düzeyi, gelir ve servet düzeyi ve yurttaşların genel yaşam memnuniyetlerine ilişkin veriler karşılaştırılacak, anlamlı sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın temel amacı, illerdeki dernekleşme düzeyinin o ilin gelişmişlik düzeyiyle ilişkisini ortaya koymaktır. Anlamlı bir ilişkinin ortaya çıkmaması da beklenen sonuçlar arasında olmakla birlikte bildirinin temel hipotezi, dernekleşmeyle gelişmişlik ve demokratik katılım arasında doğrusal bir ilişkinin bulunduğudır.

Anahtar Kelimeler: Sivil toplum, dernekleşme, yaşam memnuniyeti, siyasal katılım, demokratikleşme.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ASSOCIATION AND SOCIAL DEVELOPMENT INDICATORS IN TURKEY

Abstract

Separation of society with its civil and political characterization firstly formed the theoretical foundations of the state and the capitalist order. Political society describes the state and its institutions, and civil society describes the segments of society that are outside the state apparatus. However, over time, civil society has been defined as organizations that produce public services on a voluntary basis. The prevalence of civil society organization is counted among the democratization indicators. The main non-governmental organizations in Turkey can be listed as associations, foundations, trade unions, political parties, professional organizations. Within the framework of freedom of association, non-governmental organizations have been given constitutional or legal guarantees. The most common type of non-governmental organization is associations. In this talk, the relationship between the number of associations according to the activity types by provinces and the five criteria determined as an indicator of social development will be investigated. These criteria were determined as participation rate in the elections, health level, education level, income and wealth level, general life satisfaction. The number of associations per 10,000 people, which is determined as the rate of association for each province, will be compared with the data on the participation rate in the elections, health level, education level, income and wealth level, and the general life satisfaction of the citizens and meaningful results will be sought. In addition to the number of associations, data on the number of members, income and expenditure status of the associations and their establishment purposes will also be taken into consideration when defining the "development-association" relationship. The main purpose of the study is to reveal the relationship between the level of association in the provinces and the level of development of that province. Although the absence of a meaningful relationship is among the expected results, the main hypothesis of the paper is that there is a directly proportional relationship between association and development and democratic participation.

Key Words: Civil society, Association, Life satisfaction, Political participation, Democratization

1. GİRİŞ

Devletle devlet dışındaki toplum kesimleri arasındaki ilişkilerin nasıl düzenleneceğine ilişkin tartışmalar, sivil toplum kavramını doğurmuştur. Sivil toplum-siyasal toplum ayrılığı ya da birlikteliği paradigması

birçok ideolojik tartışmanın da dayanağı olmuştur. Liberalizm düşüncesi devletin ekonomik ve sosyal yaşama müdahalesini daraltarak sivil toplumun güçlenmesini savunurken, neoliberal düşünce bir adım daha ileri giderek sivil toplumun yönetsel karar alma mekanizmasının parçası olmasını ve bu çerçevede de yönetim modelini gündeme getirmiştir. Ancak neoliberal düşüncenin sivil toplum savunusunun, toplumun yönetime katılmasından daha çok, piyasa aktörlerinin yönetime ortak olmasına hizmet ettiği söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüz Türkiye'sine, devletin kutsallığı anlayışı ve devleti milletin varlık sebebi olarak gören toplumsal düşünce nedeniyle sivil toplumun gelişmesi mümkün olmamışsa da; Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik süreciyle birlikte *Avrupalaşma* kapsamında sivil toplum örgütlenmesi alanında bir serbestlik ve hareketlilik yaşanmıştır.¹ Bu gelişmeye rağmen, gerek toplumda gerekse de yönetenlerde “kutsal devlet” anlayışı halen ve güçlü bir şekilde varlığını korumaktadır.

Türkiye'de sivil toplum kuruluşları, dernekler, sendikalar, siyasi partiler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları² ve vakıflar şeklinde sıralanabilir.³ Sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, mensuplarının çıkarlarına dönük olarak hizmet vermekte, vakıflar ise bir hizmetin sürekliliğini sağlamak için devredilen maddi varlıklarla örgütlenmektedir. Temel amaçları siyasal toplumda yer edinmeye yönelik olan siyasi partilerin klasik anlamda sivil toplum örgütü olarak değerlendirilmesi güçtür. Ancak, muhalefette yer alan siyasi partilerin toplumsal sorunlara ilgisi ve mevcut iktidarın kontrolü işlevi bakımından sivil toplum amaçlarıyla örtüşen yönleri bulunmaktadır.

Türkiye'de sivil toplum kuruluşları içerisinde sayıca en yüksek olanı derneklerdir. 2022 yılı Şubat ayı itibarıyla ülke genelindeki dernek sayısı 121.843'tür. Faaliyetlerine göre derneklerin sayıları incelendiğinde, mesleki ve dayanışma dernekleri, spor ve sporla ilgili dernekler ve dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösteren dernekler, ilk üç sırayı paylaşmaktadır.

Sivil toplumun yaygın ve gelişmiş olması demokratik düzenin gerekleri arasında sayılmakta, demokratikleşme de toplumsal gelişmenin bir aşaması olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'de dernek kurma özgürlüğünün kullanılması, başka bir ifadeyle dernekleşme faaliyetlerinin toplumsal gelişmişlik düzeyiyle ilişkisinin araştırılması önem taşımaktadır. Bu nedenle, bazı gelişmişlik göstergeleriyle dernekleşme arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığının ortaya konulması bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Türkiye'de dernekleşme ve toplumsal gelişmişlik göstergeleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek amacıyla ilk olarak, İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğünden iller itibarıyla dernek sayılarına ulaşılmıştır. İller itibarıyla dernek sayıları, il nüfusuna oranlanarak 10.000 kişiye düşen dernek

¹ Türkiye'de faaliyet gösteren derneklerinin % 68,2'si Avrupa Birliği ile müzakerelerin başladığı 2005 yılından sonra kurulmuştur. (Sivil Toplum Türkiye Profili Araştırması, Ö. Çaha, Y. Demir, E. Polat, O. Altınkoz, İçişleri Bakanlığı, s. 32, 2021).

² Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları sivil toplum örgütleri içinde sayılmakla birlikte, üyelikle meslek yürütümü arasındaki yasal zorunluluk nedeniyle, bu kuruluşları sivil toplum örgütü olarak görmenin mümkün olmadığı yönünde düşünceler de mevcuttur. (Y. Atar, “Demokratik Sistemde Sivil Toplumun Fonksiyonu ve Sivil Toplum-Devlet Dönelizmi”, Yeni Türkiye Dergisi, 1997, s. 98).

³ 2021 yılında yapılan sivil toplum araştırmasında, sivil toplum örgütü üyeleriyle yapılan mülakatlarda görüşmeye katılanların sivil toplum denince, “kamusal hizmet, gönüllülük ve örgütlülük” anladıkları, sivil toplum kuruluşu denilince de araştırmaya katılanların % 65,6'sının dernekleri, %7,1'inin vakıfları, %3,7'sinin meslek kuruluşlarını, %1,3'ünün siyasi partileri ve % 22,4'ünün hepsini anladıkları ortaya çıkmıştır. (Sivil Toplum Türkiye Profili Araştırması, Ö. Çaha, Y. Demir, E. Polat, O. Altınkoz, İçişleri Bakanlığı, s. 88, 2021).

sayıları hesaplanmıştır. Ardından, iller itibariyle derneklerin üye sayılarıyla il nüfuslarının oranlaması yapılarak her 10.000 kişiden kaçının dernek üyesi olduğu tespit edilmiştir. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan “illerde yaşam endeksi” çalışmasında yer alan verilerden illerin gelir düzeyi, eğitim, sağlık ve yaşam memnuniyeti ülke sıralaması çıkartılmıştır. Gelir düzeyi, eğitim, sağlık ve yaşam memnuniyeti göstergelerine “seçimlere katılım oranı” göstergesi de eklenmiş, Yüksek Seçim Kurulu’na yayımlanan verilerden milletvekili genel seçimi sonuçları esas alınarak seçimlere katılım oranının yüksekliğine göre illerin sıralaması yapılmıştır. Belirtilen beş göstergelye 10.000 kişiye düşen dernek sayısı ve dernek üye sayısı bakımından illerin karşılaştırması yapılmıştır. TÜİK tarafından yayımlanan “illerde yaşam endeksi” çalışması 2015 yılına ait olduğundan, değerlendirme yapılırken illerin 2015 yılı nüfusu, 2015 yılına ait dernek ve dernek üye sayılarıyla 2015 yılına en yakın tarihte yapılan genel seçim olan 2014 yılı milletvekili seçim sonuçları esas alınmıştır. (Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir).

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sivil toplum olgusu genelde George Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx, Antonio Gramsci ve Alexis de Tocqueville gibi düşünürlerin görüşleri referans verilerek tanımlanmaya ve açıklanmaya çalışılmaktadır. Kavramın kökeni Aristo’nun düşüncelerine dayandırılırken, Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau’nun düşünceleri çerçevesinde de sivil toplum tartışmaları yapılmaktadır (Çaha, 1997: 28).

Hegel, sivil toplumun, aile üyelerinin birbirine yabancılaşarak bireyselleşmesi, bunun da özel mülkiyetle desteklenmesiyle oluştuğunu belirtmektedir. Sivil toplum örgütü, ikinci bir aile gibidir, başka bir ifadeyle ailenin dağılmasından doğan boşluğu doldurmaktadır. Birey, sivil toplum örgütüne üyelikle kendini gerçekleştirme ihtiyacını giderme olanağını bulmaktadır. Hegel, sivil toplum örgütlenmesinin amaçlarını; ortak çıkarların korunması, toplumun önemseydiği bazı özelliklere sahip bireylerin üyeliğe kabul edilmesi, üyeler arasında dayanışma ve üyeler dışında yer alan bireylerin de eğitilerek onlara üyelik yeterliliği kazandırılması şeklinde sıralamıştır (Hegel, 1991: 190, 196).

Marx, devlet biçimlerinde olduğu gibi hukuksal ilişkilerin de maddi varlık koşullarında aranması gerektiğini belirtmektedir. Marx, altyapı olarak tarif ettiği maddi varlık koşullarının tamamını sivil toplum olarak nitelendirmektedir (Marx, 2020: 38-39).

Tocqueville, Amerika Birleşik Devletleri’nde yaptığı gözlemlere dayalı olarak, din, ahlak, ticaret, endüstri ve kamu güvenliği gerekçeleriyle ülkede derneklerin kurulduğunu ve dernek kurma hakkının basın özgürlüğüyle eşdeğer olduğunu belirtmektedir. Tocqueville, sivil toplum örgütlenmesini, “devlet içinde devlet, millet içinde millet” şeklinde tarif etmekte ve sivil toplumu çoğunluk baskısı karşısında güvence olarak görmektedir (Tocqueville, 1962: 46-47).

Gramsci, sivil toplumla siyasal toplum arasındaki mücadelenin modern hukuk sisteminin ortaya çıkmasını sağladığını ve sivil toplumla siyasal toplum ayrımının yapay olduğunu belirtmektedir. Gramsci’ye göre bu ayrımın sebebi, ekonomi ve siyaset alanlarının ayrılarak, devletin ekonomiye müdahalesini önlemektir. Gerçekte devletle sivil toplum aynı şeydir. Doğu’da devlet güçlü ve sorgulanamaz olduğundan sivil toplum

gelişememişken, Batı'da ise devletle toplum arasındaki ilişkiler, toplumun devleti sahiplenmesini sağlamaktadır (Gramsci, 2011: 250, 301, 316). Bu nedenle sivil toplumun varlığı, gelişimine uygun bir zemin hazırlayacak olan siyasal toplumun varlığına bağlanmaktadır (Şaylan, 2008:165).

Hegel'in, sivil toplum ve siyasal toplum tanımlamaları, ikisi arasında bir ayrımı ortaya koymakla birlikte, bu ayrım farklılaşmayı değil, bütünleşmeyi ifade etmektedir. Hegel'in sivil toplum tanımı, siyasal toplumun (devletin) çekirdeği dışındaki tüm toplum kesimlerini içermekte, hatta yerel yönetimler de sivil toplum tanımı içinde yer almaktadır (Hegel, 1991: 236). Hegel, sivil toplum ve devleti bütünleşik olarak tanımlasa da ikisi arasındaki farklılığı da ortaya koymuştur (Çaha, 1997: 29). Marx, sivil toplumu alt yapı olarak tanımlayarak, sivil toplumun tutum ve davranışlarının siyasal toplumu biçimlendirdiğini belirtmektedir. Gramsci ise, devleti zora, sivil toplumu da rızaya dayalı hegemonya unsuru olarak görmektedir (Yılmaz, 1997: 89).

Sivil toplum ve devlet birbirini besleyen ve meşrulaştıran yapılardır. Sivil toplum, toplumsal sorunların çözümünde sert ve radikal üslupların yerini almakta (Aslan, 2010a: 364, 366), başka bir ifadeyle toplumsal muhalefetin ehlileştirilmesini sağlayarak radikalleşmeyi önlemektedir. Başka bir ifadeyle sivil toplum, kapitalizmin açmazları karşısında toplumsal muhalefetin yumuşatılması işlevi görmektedir. Sivil toplumla siyasal toplumun ayrıştırılması, siyasetin yönetimden ayrılmasına benzer şekilde, burjuva ideolojisinin gelişmesiyle gerçekleşmiştir. Bu ayrışmayla birlikte, siyaset alanındaki "yurttaşın" yerini piyasanın "bireyi" almıştır. Sivil toplum siyaset yoluyla yönetimi belirleyecek, devlet de yurttaşın temel haklarını koruyacaktır (Halifeoğlu, Yetiş, 2013: 168-171).

Bireyin özgürlük alanının olanaklarından yararlanarak kamusal bir amaç için bir araya gelen topluluk şeklinde tanımlanabilen sivil toplum, ne kamusal alanda ne de bireysel alanda konumlandırılabilir. Bu nedenle sivil toplum, üçüncü sektör olarak da nitelendirilmektedir (Keyman, 2004, 21).

Kısacası sivil toplum kavramı, devleti tanımlamak, devlet-toplum arasındaki ayrıma dikkat çekmek için ortaya çıkmış, daha sonra burjuva ideolojisinin etkisiyle devlet karşısında temel hak ve özgürlüklere sahip yurttaşları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Devlet-yurttaş ilişkisi de neoliberal yaklaşımla birlikte eskimiş, bireylerin birlikteliği olarak ifade edilen sivil toplum kavramı yeni bir boyut kazanmıştır. Bu boyutuyla sivil toplum, temsili demokrasinin içine düştüğü krizden çıkış yolu olarak görülmüştür. Ancak, sivil toplum şemsiyesi altında devlet dışı birçok aktör yer almakla birlikte, sermaye sınıfını temsil eden örgütler diğerleri karşısında baskın hale gelmiştir. Temsili demokrasinin krizinin çözümü, sermaye sınıfının yönetimde etkinliğinin artırılmasında aranmıştır. Yönetişim olarak kavramlaştırılan ve yönetime sivil toplumun katılımını içeren yönetim modelinde, sivil toplum örgütü şemsiyesi altında yer alan kesimler sermayenin etkisinde kalmakta, böylece piyasa aktörleri karar alma mekanizmasını belirlemekte, siyaset ise tasfiye edilmektedir. Yönetişim modelinde sivil toplum adı altındaki yapılar, demokratik kitle örgütü niteliği taşıyanlar değil, sermaye tabanlı kuruluşlardır (Güler, 2005a: 24-26, 42). Böylece, sivil toplumun yönetime ortak edilmesi, "yönetimin kamusal özünün" erimesine neden olmaktadır (Güler, 2005b: 268).

3. SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ

Sivil toplum ilk ortaya çıktığında geleneksel toplumdan moderniteye geçişin göstergesi olarak değerlendirilmiş, sivil toplumla demokratik düzen arasında bir bağ kurulmamış ya da aranmamıştır (Keyman, 2004: 2, 4). Sivil toplum kavramının ortaya çıkışı, modern devlet ve bu devletle bütünleşmiş ya da ayrılmış yurttaş ilişkisine dayanmaktadır. Bu dönem, kapitalist devlet modelinin kuruluşu aşamasıdır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması ve Doğu Avrupa'da yaygınlaşan demokratikleşme çabalarıyla birlikte sivil toplum kavramı, farklı bir içerik kazanmış ve demokratik toplumun vazgeçilmez unsurları arasında sayılmıştır.

Demokrasinin ilk koşulu sivil toplum özerkliğinin kabul edilmesidir. Çünkü siyasal toplum, sivil toplumla devletin ayrışmasından doğmuştur. Siyasal toplum, devlet-sivil toplum ilişkilerinde aracıdır⁴. Demokrasi, sivil toplum-siyasal toplum ve devlet üçgeninde realize olmaktadır. Bu üç unsur arasındaki ayrım ve çizgi demokrasinin gerekleri arasındadır. Demokrasi, sivil toplumun ve devletin ayrışmasına, bu ayrışmayı yönetecek bu unsurlardan bağımsız bir siyasal yapının varlığına bağlıdır (Touraine, 2019: 65-66, 69-70).

Halkın kendi kendini yönetmesi anlamına gelen demokrasi kavramı, halkın temsilcileri vasıtasıyla yönetmesini içeren cumhuriyetçi görüşün içinde erimiş (Bookchin, 2014: 376), ulusal düzeyde demokratik yönetimlerin değil, seçimle iş başına gelmiş karar mekanizmalarının varlığı söz konusu hale gelmiştir. Temsili demokrasinin kriz yaşaması, toplumsal taleplerle bu talepleri politika haline getirip uygulama sorumluluğundaki halk temsilcilerinin eylemleri arasındaki uyumsuzluktan ve siyasi partilerin toplumsal talepleri karşılamadaki yetersizliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu krizin çözümü, seçimlerde oy vererek demokratik görevini yerine getiren pasif yurttaşların/bireylerin yerine aktif yurttaşların ve örgütlü bireylerin varlığını gerektirmektedir. Başka bir ifadeyle sivil toplumun demokratik düzenle ilişkisi “yurttaşların yurttaşlaştırılması” anlamına gelmektedir. Böylece, temsil sistemi dışında başka araçlarla yönetimin kontrolü, denetimi ve yönlendirilmesi mümkün hale gelecektir (Hocaoğlu, 1997:107).

Sivil toplum, otoriter rejimden demokrasiye geçiş için önemli bir araç olarak görülmektedir (Tamer, 2010: 90). Ancak, sivil toplum yapıları bazen demokratikleşmeye katkıda bulunurken, bazen de buna ilgisiz kalmakta, hatta demokrasi karşıtlığı da gösterebilmektedir. Bu nedenle, sivil toplum örgütlenmesiyle demokratikleşme arasında her zaman doğrusal bir ilişki bulmak zordur. Doğrusal ilişkinin varlığı, toplumdaki demokrasi kültürüyle ilgilidir (Aslan, 2010b: 203). Bu nedenle sivil toplumun varlığından demokratik düzene ilişkin bazı sonuçlar çıkarmak mümkün olmakla birlikte, devletle sivil toplum ilişkisinin nasıl biçimlendiği de demokratikleşme düzeyinin belirlenmesinde önem taşımaktadır.

Demokrasilerde ifade özgürlüğü, kurumsal özerklik ve vatandaşların yönetime katılması önemlidir (Dahl, 2021: 89). Sivil toplum da devlet iktidarının sınırlanması, devlet-toplum ilişkisinin güçlendirilmesi, yönetime katılımın sağlanması, düşünce ve ifade özgürlüğünün gerçekleştirilmesi işlevleriyle (Gümüş,

⁴ Hegel, siyasal toplumla devleti aynı anlamda kullanırken, Alain Touraine, siyasal toplum ve devlet ayrımı yapmıştır. Ayrıca, Touraine burjuva ideolojisinin sivil toplum-siyasal toplum ayrımının demokrasinin temeli olarak gören yaklaşımı karşısında, sivil toplum, siyasal toplum ve devletin birbirinden ayrılmasını demokrasinin koşulu olarak görmektedir.

2014: 544-546) demokratikleşme sürecine katkı yapmakta, aktif vatandaşlığı sağlamaktadır (Keyman, 2004, 22). Özellikle sivil toplumun toplumsal farklılaşma, örgütlenme özgürlüğü, gönüllü birliktelik, devlet karşısında özerk bir alan oluşturma ve yönetimi etkileyici baskı unsuru özellikleri (Çaha, 1997: 31) demokratik düzen bakımından önem taşımaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının ortak hedefi, devletin toplumsal yaşama müdahalesini asgari düzeye indirmek, temel hak ve özgürlükleri korumak (Yılmaz, 1997: 90) ve toplumun iktidarı etkilemesini mümkün kılacak olanakları sağlamaktır (Atar, 1997: 99).

Sivil toplum demokratik düzenin tesisinde çeşitli işlevler üstlenmiştir: Bunlar, demokratik katılım, yönetimin kontrolü ve demokrasi kültürünün yaygınlaştırılması şeklinde sıralanabilir. İlk olarak sivil toplum örgütleri yönetime katılım çerçevesinde, siyasil katılımın geliştirilmesi, yurttaşların hak ve özgürlüklerine sahip çıkmaları için bilinçlendirilmelerinin sağlanması, meslek gruplarının çıkar ve endişelerinin demokratik yollarla yönetenlere iletilmesi, sivil toplum içinde yer alan kişilerin gelecekte ülke yönetiminde yer alması için eğitilmesi, yönetenlerin çeşitli kamusal sorunlara ilişkin bilgilendirilmesi ve toplumsal çatışmalarda hakem rolü üstlenilmesi görevlerini yerine getirirler. İkinci olarak sivil toplumun rolü devletin gücünü sınırlamak ve kontrol etmek, devlet görevlilerinin yozlaşma ve yolsuzluklarıyla mücadele etmektir. Üçüncü işlev demokrasi kültürüne ilişkindir. Bu kapsamda sivil toplum örgütleri, demokratik kültürün öğelerinin yurttaşlara benimsetilmesi, yeni neslin eğitim programları arasında demokratik ilke ve değerlerin yer alması için mücadele edilmesi, dil, din ve kimliklere dayalı örgütlenme yerine çevre, kadın hakları gibi alanlarda dil, din ve kimlik farklılıklarını bir yana bırakarak toplumsal dayanışmanın sağlanması, seçimlerin adil yapılmasının gözlenmesi ve takibi işlevlerini üstlenmektedir⁵ (Diamond, 2004).

4. TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNE YÖNELİK DÜZENLEMELERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Osmanlı Devleti döneminde modern anlamda bir sivil toplum örgütlenmesinden bahsetmek mümkün değilse de millet sistemi, loncalar, vakıflar ve tarikatlar gibi yapılar sivil toplum işlevlerini üstlenmiştir.⁶ Millet sistemi, Müslüman olmayan topluluklara dini gereklerini, kültürlerini yaşamaları amacıyla özerk bir alanın oluşturulmasını sağlıyordu. Ayrıca, gayri-müslim topluluklar ticari hayatı önemli ölçüde kontrol etmekteydiler ve bu toplulukların temsilcileri, mensuplarının sorunlarını yönetime iletme olanağına sahiptiler. Loncalar, günümüzdeki meslek örgütlerinin işlevini görmekte; ticaret kuralları, rekabete yönelik kararlar, üretim ve dağıtım ilgilendiren düzenlemelerle mesleki faaliyetlerin yürütümüne esas teşkil eden ruhsatların verilmesi konusunda yetkileri bulunmaktaydı. Vakıflar, bir miktar mal ve paranın bazı kamu hizmetleri için tahsisi anlamına gelmekteydi. Eğitimden su teminine kadar birçok kamu hizmeti vakıflar tarafından yerine getiriliyordu. Devlet dışında örgütlenmiş olmasına rağmen vakıfların çoğunun malvarlığı

⁵ Stanford Üniversitesinden Profesör Larry Diamond'un 2004 yılında Bağdat'ta sivil toplum örgütü liderlerine yaptığı sunuştan yararlanılmıştır. (Stanford Üniversitesi: <https://diamond-democracy.stanford.edu/speaking/speeches/what-civil-society-can-do-develop-democracy>).

⁶ Osmanlı Devleti'nde 1720 yılında Yeniçeri Ocağına bağlı olarak kurulan Tulumba Ocaklarının 19. yüzyılın başında "sivil inisiyatif" devri, sivillik bilincinin ilk denemesi olarak değerlendirilmektedir. ("Türkiye'de "Başibozuk"luğun Uzun, "Sivil Toplum"un Kısa Tarihi Üzerine Bir Yaklaşım", A. T. Alkan, Yeni Türkiye Dergisi, Yıl 3, S. 18, s. 27).

padışahlar, onların aile üyeleri ya da paşalar tarafından karşılanmaktaydı. Son olarak da tarikatlar, mensuplarının günlük yaşamlarını düzenleme ve yerel düzeyde toplumsal yaşamı biçimlendirme fonksiyonu üstlenmişlerdi (Seyrek, 2010:1423, 1426, 1428-1430, 1431). Kısacası Osmanlı'da, devletin dışında örgütlenmiş ve devletten ayrılmış kapitalizmin gereklerine uygun bir ekonomik alana dayalı bir sivil toplum örgütlenmesi söz konusu olmamakla birlikte, devletin dışında gönüllü olarak bir araya gelmiş ve kamu hizmeti üreten yapılar mevcuttu (Gülalp, 2002: 287).

Osmanlı'da Tanzimat'la başlayan Batılılaşma çabaları tepeden inmece bir nitelikte olduğundan, toplumun katılımını içermemiş, elitist kalmakla eleştirilmiş; ayrıca Batı'daki gibi Sanayi Devrimi ve buna dayalı burjuva sınıfının ortaya çıkamaması, sivil toplumun gelişeceği zeminin oluşmasına olanak vermemiştir (Seyrek, 2010:1427, 1437).

Osmanlı'daki sivil toplum işlevini yürüten örgütlenmeler yönetsel ve siyasal karar alma mekanizmasında önemli etkiye sahip olamamıştır. Bu yapıların merkezi yönetimden özerklikleri çok zayıf kalmış ve örgütlenme özgürlükleri düzenlenmemiştir. 1876 Anayasası'nda derneklere ilişkin doğrudan hüküm bulunmamakla birlikte, 120. maddede dernek kurma hakkı sosyal hak olarak kabul edilmiş ve hangi amaçlarla dernek kurulamayacağı belirtilmiştir. İlk defa 1909 yılında Osmanlı yurttaşlarına cemiyet kurma hakkı verilmiştir. Bu olanaktan yararlanarak 20. yüzyılın başında ayrılıkçı ve etnik temelli olanlar da dahil olmak üzere birçok cemiyet kurulmuştur (Seyrek, 2010:1441, 1443).

1909 tarihli Cemiyetler Kanunu izin aldan dernek kurmaya imkân vermiş, etnisiteye dayalı ve kamu düzenine muhalif dernek kurulmasını yasaklamıştı (Arslan, 2010:69-70). Osmanlı'nın çok uluslu toplumsal yapısında, din ve etnik temelli devlet dışı örgütlenmelerle sivil toplum alanı biçimlenmiş, Tanzimat'la birlikte yaşanan Batılılaşma sürecinde dini ve etnik kimliği temel alan toplumsal hareketlerin hak ve özgürlüklerinde artış olmuş, ancak ulus devlet anlayışına dayalı Cumhuriyet rejimiyle de devlet dışı sivil örgütlenmeler büyük ölçüde tasfiye edilmiştir (Aslan, 2010c: 261).

1921 Anayasası'nda, anayasanın kısa kurgusu gereği temel hak ve özgürlükler düzenlemeye tabi tutulmamıştır. Cumhuriyet yönetiminin ilk anayasal düzenlemesi olan 1924 Anayasası'nın 70. maddesinde dernek kurma hakkına yer verilmiş, 79. maddede bu hakkın sınırlarının kanunla belirleneceği, 86. maddede de, olağanüstü hallerde dernek kurma hakkının askıya alınabileceği veya kısıtlanabileceği hükmü yer almıştır.

1938 yılında yürürlüğe giren 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'yla derneklere ilişkin sınırlamalar getirilmiştir. Bu sınırlamalar, devletin bütünlüğü, genel ahlak, asayiş şeklinde sıralanabilir. Ayrıca öğrenci derneklerinin siyasetle uğraşması yasaklanmıştır (TBMM, 1933). 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda toplumsal sınıf esasına dayalı derneklerin kurulmasının yasaklanması, sivil toplum kavramının özüne aykırı bir uygulama olmuştur (Arslan, 2010:69-70).

Çok partili yaşamla birlikte, başta siyasi partiler olmak üzere devlet dışı sivil örgütlenmeler artmıştır. Çok partili yaşamın ilk krizi 1960 askeri müdahalesi olmuş, anti demokratik yollarla yönetime el konulmuş olmasına rağmen, askeri darbenin sonucunda ironik bir şekilde "özgürlükçü bir anayasa" yürürlüğe

konulmuştur. 1961 Anayasası'nın "kişinin hakları ve ödevleri" kapsamında, "toplantı hak ve hürriyetleri" alt başlığında "dernek kurma hakkı" düzenlenmiştir.

Bu özgürlükçü anayasa düzeni 12 Mart 1971 askeri müdahalesiyle kesintiye uğramıştır. Yapılan anayasa değişikliğiyle dernek örgütlenmesinde "önceden izin almama" koşulu korunmuş olmakla birlikte hakkın kullanımının "kamu düzenini ve genel ahlakı korumak" sebepleri yanında, "devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün ve millî güvenliğinin korunması" amaçlarıyla da sınırlanabileceği öngörülmüştür. Dernek üyeliği ya da üyelikten çıkma serbestisi vurgulanmıştır. Derneklerin kapatılması yargısal güvenceye kavuşturulmuş, "gecikmede sakınca bulunan hallerde" de "devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğinin, kamu düzeninin ve genel ahlâkın korunması" gerekçesiyle idari makamlara da derneklerin faaliyetlerini durdurma imkânı verilmiştir (TBMM:1971).

3512 sayılı Kanun'un derneklerin kontrolünü zorlaştırdığı, 1961 Anayasası'nın imkânlarından yararlanarak derneklerin kuruluş amaçları dışındaki amaçlara hizmet etmek için kuruldukları ve 1961 Anayasası'nın serbesti sisteminin dernek sayısındaki artışa neden olduğu, bunun memleket gerçekleriyle bağdaşmadığı, anarşi ortamına neden olduğu gerekçeleriyle 1630 sayılı Dernekler Kanunu yürürlüğe konmuştur. Dernek sayısının artmasının, derneklerin gelirlerinde, faaliyet yürüttükleri alanlarda, üye tabanlarında daralmaya neden olduğu, toplumsal işlevlerinin kaybolmasına neden olduğu, bazı derneklerin, toplumsal düzeni bozucu eylemlere kalkıştıkları, özellikle öğrenci derneklerinin öğrenim özgürlüğünü tehdit ettikleri belirtilmiştir (TBMM:1972).

1980 askeri müdahalesiyle temel hak ve hürriyetleri tanıyan, ardından da ciddi sınırlamalara tabi tutan "ama"lı bir anayasal düzen kurulmuştur. Bu çerçevede 1983 yılında yürürlüğe giren Dernekler Kanunu da "derneklerin amaçları dışına çıkıp politika alanına girerek terör ve anarşi ortamının hazırlanmasına imkân verdikleri" düşüncesine dayalı olarak hazırlanmıştır. 1990'larda Avrupa Birliğine üyelik süreci kapsamında 1995'te Anayasa değişikliği yapılmış, özgürlüklerin genişletilmesi sağlanmış ve 1982 Anayasası'nın "ama"ları azaltılmıştır.

5. TÜRKİYE'DE DERNEKLERE İLİŞKİN YASAL ÇERÇEVE

1982 Anayasası'nın "kişinin hakları ve ödevleri" kapsamında, "toplantı hak ve hürriyetlerinin" alt başlığında "dernek kurma hürriyeti" düzenlenmiştir. Anayasa'nın 33. maddesinde dernek kurma özgürlüğü düzenlemiş, önceden izin alma koşulu olmadan serbeste derneklerin kurulabileceği belirtilmiştir. Dernek faaliyetlerinin kişilerin iradesine bırakılması ve bu konuda devletin müdahalesinin olmaması, dernek kurma hürriyetinin dokunulmaz özünü, çekirdeğini oluşturmaktadır.

Diğer temel hak ve hürriyetlerde olduğu gibi, dernek kurma hürriyetinin sınırları da Anayasa'da düzenlenmiştir. Bu sınırlar, "millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık, genel ahlâk, başkalarının hürriyetlerinin korunması" şeklinde sıralanmıştır. Anayasa'da derneklerin kapatılması da düzenlenmiş, hangi hallerde derneklerin kapatılabileceği veya faaliyetten men edilebileceği, bu konuda yetkili merciinin yargı makamları olduğu belirtilmiş; ancak acil durumlarda sınırlı olarak yönetsel mercilere de dernekleri kapatma ve faaliyetlerine son verme yetkisi tanınmıştır.

Dernek kurma özgürlüğünün kullanımına ilişkin detaylar kanunda gösterilmektedir. 1983 yılında yürürlüğe giren kanunda örgütlenme özgürlüğüne ve dolayısıyla da dernek kurma hakkına bir “güvenlik sorunu” olarak yaklaşıldığı, bu durumun devletle sivil toplum kuruluşları arasında güven bunalımına yol açtığı belirtilmiştir. Avrupa Birliği adaylık sürecinde sivil toplumun gelişmesinin önemi göz önünde bulundurularak, dernek kurma özgürlüğünün önündeki engellerin kaldırılması ve bu özgürlüğün kullanımından kaynaklanan yaptırımların azaltılması amacıyla 2004 yılında 5253 sayılı Dernekler Kanunu yürürlüğe konulmuştur (TBMM, 2004).

Dernekler Kanunu’nda dernek tanımı amaç ve şekil yönünden belirlenmiştir. Dernek kurma, gelir sağlama amacı taşımamalı, derneğin kurucuları ortak bir amaç etrafında birleşmiş kişilerden oluşmalıdır. Dernek kurma hakkı, “mümeyyiz olma” koşulu dışında bir sınırlamaya tabi tutulmamıştır. Ancak, terör ve uyuşturucuyla mücadeleyle kamu görevlilerine ilişkin yasalarla sınırlamalar getirilebileceği hüküm altına alınmıştır.

Kanun’un 5. maddesinde derneklerin uluslararası faaliyetleri tanımlanmış, temel amaçlarını hayata geçirebilmek için uluslararası alanda işbirliği olanağı tanınmıştır. Benzer şekilde derneklere, tüzüklerinde gösterilen amaçları gerçekleştirmek üzere, sendikalarla, meslek kuruluşlarıyla kamu kurum ve kuruluşlarıyla işbirliği olanakları sağlanmıştır.

Derneklerin denetimi yasada ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Derneklerin temel denetimi sundukları faaliyet bildirimleri üzerinden yapılmaktadır. İçişleri Bakanlığının ve mülki idare amirlerinin derneklerin denetim yetkisi bulunmaktadır.

Derneklerin faaliyetlerine ilişkin yasaklar üç bentte sıralanmıştır: Buna göre, dernekler amaçlar dışında faaliyette bulunamaz; mevzuata aykırı amaçlara yönelemez ve askeri eğitim faaliyete yapamazlar.

Örgütlenme özgürlüğünün gereği olarak derneklere ilişkin olarak kolluk kuvvetlerinin yetkilerine bazı sınırlamalar getirilmiştir. Yargı kararı olmadan dernekler üzerinde kolluk denetimi ve faaliyeti yapılamaz.

Derneklerin kamu kurumlarıyla ilişkileri de mevzuatla düzenlenmiştir. 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu hükümleri gereğince, belediyeler ve il özel idareleri, derneklerle ortak hizmet projeleri gerçekleştirebilir. Benzer şekilde, derneklerin görev alanına giren bazı hizmetlerin yürütümünde kamu kaynaklarından desteklenmesi de söz konusudur. Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinden cami, Kur’an Kursu binası yapımı ve onarımı için derneklere yardım yapılabilir. Cami yapımı veya onarımı faaliyetinde bulunan derneklere, bu amaçlar için Vakıflar Genel Müdürlüğü bütçesine ödenek konulmaktadır. Diğer kamu kurumlarının da derneklere yardım yapma olanağı bulunmaktadır.

Derneklere ilişkin düzenlemelerde, “kamu yararına çalışan dernek” statüsünün tanımlanması önem taşımaktadır. Dernekler Yönetmeliği’ne göre, kamu yararına çalışan dernekler Cumhurbaşkanlığı kararıyla belirlenir. Bir derneğin kamu yararına çalışan statüsü alabilmesi için yerel amaçlar dışına çıkıp ulusal ya da uluslararası ölçekte hizmet üretmesi gerekmektedir. Kamu yararına çalışan dernek statüsü derneklerin kamu kaynaklarından yararlanmasını, bazı vergi ve harçlardan muafiyeti sağlar. Ancak bu statü eleştiri konusu yapılmakta ve diğer derneklerin “kamu yararına hizmet etmediği” gibi bir kabulü de beraberinde

getirdiği savunulmaktadır. Kamu yararı statüsünü, devletin lütuf sistemi (Çaha, 2005:129) olarak değerlendirenler de bulunmaktadır.

6. DERNEKLERİN GENEL GÖRÜNÜMÜ⁷

İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü verilerine göre dernekler amaçları itibarıyla 21 grupta sınıflandırılmıştır. Yeni açılan ya da kapatılan dernekler nedeniyle sayılar günlük olarak değişmekle birlikte, 2022 yılı Şubat ayı itibarıyla Türkiye’deki dernek sayıları ve faaliyet alanları aşağıdaki şekildedir:

Tablo 1: Faaliyet Amaçlarına Göre Dernek Sayıları

FAALİYET AMAÇLARI	SAYI	ORANI (%)
Bireysel Öğreti ve Toplumsal Gelişim Dernekleri	2.525	2,07
Çevre Doğal Hayat Hayvanları Koruma Dernekleri	2.656	2,17
Çocuk Dernekleri	15	0,01
Dış Türklerle Dayanışma Dernekleri	678	0,55
Dini Hizmetlerin Gerçekleştirilmesine Yönelik Faaliyet Gösteren Dernekler	18.191	14,92
Düşünce Temelli Dernekler	1.073	0,88
Eğitim Araştırma Dernekleri	6.180	5,07
Engelli Dernekleri	1.364	1,11
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	828	0,67
Hak ve Savunuculuk Dernekleri	1.518	1,24
İmar, Şehircilik ve Kalkındırma Dernekleri	1.671	1,37
İnsani Yardım Dernekleri	5.724	4,69
Kamu Kurumları ve Personelini Destekleyen Dernekler	976	0,80
Kültür, Sanat ve Turizm Dernekleri	5.899	4,84
Mesleki ve Dayanışma Dernekleri	38.102	31,27
Sağlık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	2663	2,18
Spor ve Sporla İlgili Dernekler	27.609	22,65
Şehit Yakını ve Gazi Dernekleri	493	0,40
Toplumsal Değerleri Yaşatma Dernekleri	2.782	2,28
Uluslararası Teşekküller ve İşbirliği Dernekleri	581	0,47
Yaşlı ve Çocuklara Yönelik Dernekler	315	0,25
TOPLAM	121.843	

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü Kurumsal Web Sitesi⁸

Faaliyet alanlarına göre derneklerin % 31,27’si mesleki ve dayanışma derneklerinden, % 22,65’i spor ve sporla ilgili derneklerden ve % 14,92’si dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösteren

⁷ Bu bölümdeki sayısal veriler İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü arşivinden derlenmiştir.

⁸ “<https://www.siviltoplum.gov.tr/derneklerin-faaliyet-alanlarına-gore-dagilimi>” (21.02.2022).

derneklerden oluşmaktadır. Çocuk derneklerinin oranı % 0,01, yaşlı ve çocuklara yönelik derneklerin oranı % 0,25 ve şehit yakını ve gazi derneklerinin oranı % 0,40'tır.

Dernekleşmenin genel görünümüne bakıldığında sayı olarak, mesleki dayanışma dernekleri ön plandadır. Spor ve sporla ilgili derneklerin kuruluşu, bu faaliyetlerin başka bir örgütlenme modeliyle yürütülmesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır. Sosyal hizmet alanında faaliyet gösteren dernek sayısı ise düşük düzeydedir.

2015 yılında toplam dernek sayısı 239.130 iken 2022 yılında % 49,05 azalarak 121.843'e düşmüştür.⁹ Pandemi sürecinin, 15 Temmuz darbe girişiminin, güvenlikçi yaklaşımların ve dernekler bilgi sistemiyle verilen ulusal düzeyde kayıt altına alınmaya başlanmasıyla dernekleşme eğilimini azalttığı anlaşılmaktadır (Çaha, vd., 2021:85). Ayrıca, sivil toplum örgütlerinin iş ve işlemlerinin takibiyle denetimlerinin güvenlikten sorumlu bakanlık olan İçişleri Bakanlığı'na yürütülmesi, sivil toplum-devlet ilişkilerinde güvenlikçi bir yaklaşıma neden olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir (Çaha, vd., 2021:192).

Derneklerin sayıları ve çeşitleri yanında, kullandıkları kaynakların miktarı da dernek faaliyetlerine ilişkin sonuçlara ulaşılması bakımından önem taşımaktadır. Derneklerin mali yapıları incelendiğinde, 2020 yılında¹⁰ tüm derneklerin toplam geliri, 27.581.273.827 liradır. En yüksek gelir 9.387.228.126 lirayla Ankara'da bulunan derneklere aittir. Bunu sırasıyla İstanbul ve Gaziantep illeri izlemektedir. En düşük gelir ise, 2.472.795 lirayla Iğdır ilinde bulunan derneklere aittir. Bunu sırasıyla, Ardahan ve Tunceli illeri izlemektedir.

Derneklerin sayısı ve çeşitleri kadar önemli bir diğer veri de üye sayılarıdır. Bazı dernekler mevzuatın öngördüğü asgari üye sayısı ile faaliyetlerini sürdürürken, bazıları da geniş toplum kesimlerine yayılmaktadır. 2022 yılı Şubat ayı itibarıyla ülke genelinde derneklerin toplam üye sayısı 8.559.510 kişidir. En yüksek üye sayısı 2.369.520 kişiyle İstanbul'da bulunan derneklere aittir. Bunu sırasıyla Ankara ve Bursa illeri izlemektedir. En düşük üye sayısı ise, 4.427 kişiyle Ardahan ilinde bulunan derneklere aittir. Bunu sırasıyla, Tunceli ve Siirt illeri izlemektedir. Ancak, dernek üye sayılarının iller itibarıyla karşılaştırmaya tabi tutulması yanlış sonuçlara ulaşılmasına neden olacaktır. Bu nedenle illerdeki 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısının hesaplanması daha objektif bir değerlendirme olanağı verebilecektir. Derneklerin üye sayısının illerin nüfusuna göre oranlanması yapıldığında, 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üyesi sayısı en çok Ankara'dadır. Ankara'yı Zonguldak ve İstanbul illeri takip etmektedir. 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısının en düşük olduğu il Şırnak'tır. Bunu sırasıyla Siirt ve Ağrı illeri takip etmektedir.

Faaliyet amaçları mensupları dışındaki toplumsal kesimlere yönelik olan ve temel toplum sorunlarına çözüm hedefleyen derneklere "kamu yararına çalışan dernek" statüsü verilmektedir. Tanımından da anlaşıldığı üzere kamu yararına çalışan dernekler, diğer derneklere göre makro hedefler çerçevesinde örgütlenmekte ve toplumsal gelişmeye katkı yapmaktadır.

⁹ Türkiye'de 10.000 kişiye düşen dernek sayısı 14'tür.

¹⁰ Derneklere ilişkin olarak yayınlanmış en son gelir verisi 2020 yılına aittir.

İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü verilerine göre kamu yararına çalışan dernekler amaçları itibarıyla 20 grupta sınıflandırılmıştır. Yeni açılan ya da kapatılan dernekler nedeniyle günlük olarak sayılar değişmekle birlikte, 2022 yılı Şubat ayı itibarıyla Türkiye’de kamu yararına çalışan dernek sayıları ve faaliyet alanları aşağıdaki şekildedir:

Tablo 2: Faaliyet Amaçlarına Göre Kamu Yararına Çalışan Dernek Sayıları

NEVİ	KURULUŞ SAYISI
Sağlık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	104
Mesleki ve Dayanışma Dernekleri	51
İnsani Yardım Dernekleri	38
Engelli Dernekleri	28
Spor ve Sporla İlgili Dernekler	22
Hak ve Savunuculuk Dernekleri	20
Kültür, Sanat ve Turizm Dernekleri	20
Eğitim Araştırma Dernekleri	12
Dış Türklerle Dayanışma Dernekleri	11
Çevre Doğal Hayat Hayvanları Koruma Dernekleri	9
Kamu Kurumları ve Personelini Destekleyen Dernekler	9
Bireysel Öğreti ve Toplumsal Gelişim Dernekleri	7
Düşünce Temelli Dernekler	7
Dini Hizmetlerin Gerçekleştirilmesine Yönelik Faaliyet Gösteren Dernekler	6
Toplumsal Değerleri Yaşatma Dernekleri	5
Yaşlı ve Çocuklara Yönelik Dernekler	4
İmar, Şehircilik ve Kalkındırma Dernekleri	3
Şehit Yakını ve Gazi Dernekleri	2
Uluslararası Teşekküller ve İşbirliği Dernekleri	2
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	1
TOPLAM	361

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü Kurumsal Web Sitesi¹¹

Şubat 2022 itibarıyla toplam 361 kamu yararına çalışan dernek bulunduğu, sağlık alanında faaliyet gösteren derneklerin, mesleki ve dayanışma derneklerinin ve insani yardım derneklerinin sayı olarak ön plana çıktığı görülmektedir.¹² Şehit yakını ve gazi dernekleri, uluslararası teşekküller ve işbirliği dernekleriyle gıda, tarım ve hayvancılık alanında faaliyet gösteren kamu yararına çalışan dernek sayısı düşük düzeydedir. Kamu yararına çalışan derneklerin sayısı kadar, faaliyet alanlarında kurulmuş dernekler içinde kamu

¹¹ “<https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-gore-kamu-yararına-calisan-dernekler>” (21.02.2022).

¹² Derneklerin faaliyet alanlarıyla kamu yararına çalışan derneklerin faaliyet alanları karşılaştırıldığında, kamu yararına çalışan dernek statüsünde çocuk derneği bulunmadığı anlaşılmaktadır.

yararına çalışan statüsü verilenlerin oranlarının da incelenmesi gerekmektedir. Bu şekilde, hangi faaliyet alanında daha yüksek oranda kamu yararına çalışan statüsü verildiği ortaya konulabilecektir.

Tablo 3: Kamu Yararına Çalışan Derneklerin Faaliyet Türüne Göre Aynı Faaliyet Alanındaki Tüm Dernekler İçindeki Oranı

NEVİ	ORAN (%)
Sağlık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	3,90
Mesleki ve Dayanışma Dernekleri	0,13
İnsani Yardım Dernekleri	0,66
Engelli Dernekleri	2,05
Spor ve Sporla İlgili Dernekler	0,07
Hak ve Savunuculuk Dernekleri	1,31
Kültür, Sanat ve Turizm Dernekleri	0,33
Eğitim Araştırma Dernekleri	0,19
Dış Türklerle Dayanışma Dernekleri	1,62
Çevre Doğal Hayat Hayvanları Koruma Dernekleri	0,33
Kamu Kurumları ve Personelini Destekleyen Dernekler	0,92
Bireysel Öğreti ve Toplumsal Gelişim Dernekleri	0,27
Düşünce Temelli Dernekler	0,65
Dini Hizmetlerin Gerçekleştirilmesine Yönelik Faaliyet Gösteren Dernekler	0,03
Toplumsal Değerleri Yaşatma Dernekleri	0,17
Yaşlı ve Çocuklara Yönelik Dernekler	1,26
İmar, Şehircilik ve Kalkındırma Dernekleri	0,17
Şehit Yakını ve Gazi Dernekleri	0,40
Uluslararası Teşekküller ve İşbirliği Dernekleri	0,34
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	0,12

Kaynak: İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü Kurumsal Web Sitesinde yayınlanan veriler esas alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.¹³

Faaliyet konuları itibarıyla dernekler içinde kamu yararı statüsü verilenlerin oranları incelendiğinde, en yüksek oranın sağlık alanında faaliyet gösteren derneklerde olduğu, bunu engelli dernekleriyle Dış Türklerle dayanışma derneklerinin takip ettiği; en düşük oranın ise dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösteren derneklerde olduğu, bunu spor ve sporla ilgili derneklerle gıda, tarım ve hayvancılık alanında faaliyet gösteren derneklerin izlediği görülmektedir.

7. TOPLUMSAL GELİŞME VE DERNEKLEŞME İLİŞKİSİ

Toplumsal gelişmişlik düzeyinin ölçülmesine ilişkin uluslararası standartlar Birleşmiş Milletler Örgütü tarafından belirlenmekte ve ülkeler bazında gelişmişlik ölçümleri yapılmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'na yayınlanan "insani gelişmişlik göstergeleri", gelir, eğitim ve sağlık alanlarını

¹³<https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarına-gore-dernekler>,"<https://www.siviltoplum.gov.tr/kamu-yararına-calisan-dernekler>" (21.02.2022).

kapsayacak şekilde kurgulanmıştır. Gelir; temel insani ihtiyaçları karşılayacak varlığı ifade etmekte, bireylerin ulusal gelirden aldıkları payla ifade edilmektedir. Eğitim endeksi oluşturulurken okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı kullanılmaktadır. Sağlık ölçütünde; doğumda yaşam beklentisi esas alınmaktadır (Tıraş, 2019:18).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2015 yılında yaptığı “İllerde Yaşam Endeksi” araştırmasıyla kişilerin ve ailelerin yaşamını bazı ölçütler kullanarak iller düzeyinde ölçmeye çalışmıştır¹⁴. Çalışmayla, birey, hane halkı ve sonuç odaklı, illerde yaşayanların yaşam düzeyini ölçmeye imkân veren bir endeks elde edilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçlar doğrultusunda, 11 boyut altında 41 gösterge belirlenmiştir. “İllerde Yaşam Endeksi” çalışması OECD’nin “Daha İyi Yaşam Endeksi” çerçevesinde ve Türkiye’nin koşulları esas alınarak hazırlanmıştır. Endeks oluşturulurken, konut, çalışma hayatı, gelir ve servet, sağlık, eğitim, çevre, güvenlik, sivil katılım, altyapı hizmetlerine erişim, sosyal yaşam ve yaşam memnuniyeti boyutları kullanılmıştır (TÜİK, 2016).

Dernekleşme ve toplumsal gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarabilmek için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın “İnsani Gelişmişlik Göstergeleri” ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü’nün (OECD) “Daha İyi Yaşam Endeksi” çerçevesi referans alınarak TÜİK tarafından hazırlanmış olan “İllerde Yaşam Endeksi” göstergelerinden gelir ve servet¹⁵, sağlık¹⁶, eğitim¹⁷ ve yaşam memnuniyetine¹⁸ ilişkin veriler kullanılmıştır. TÜİK çalışmasında yer alan konut, çalışma hayatı, çevre, güvenlik, sivil katılım, altyapı hizmetlerine erişim ve sosyal yaşam göstergeleri ise değerlendirmeye alınmamıştır.

Ayrıca, demokrasinin, insani gelişmeyi destekleyen (Dahl, 2021: 67) önemli bir unsur olduğu da göz önünde bulundurularak, “demokrasi kültürü” nün kriterlerinden biri olduğu değerlendirilen “seçimlere katılım oranı” gelişmişlik göstergesi olarak belirlenmiştir. Bu göstergelerle illerdeki dernek sayısı ve dernek üye sayıları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Tablo 4’te yer alan sayılar, illerin her gösterge bakımından Türkiye sıralamasındaki yerini ifade etmektedir. Toplumsal gelişmişlik göstergeleriyle dernek sayısı ve dernek üye sayısına ilişkin yapılan hesaplamalar sonunda elde edilen veriler aşağıdaki şekildedir:

¹⁴ TÜİK tarafından 2015 yılından sonra iller bazında yaşam endeksi çalışması yapılmamıştır.

¹⁵ TÜİK tarafından gelir ve servet endeksi, kişi başına düşen tasarruf mevduatı, orta ve üst gelir grubundaki hanelerin oranı ve temel ihtiyaçlarını karşılayamadığını beyan edenlerin oranı esas alınarak belirlenmiştir. [file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20(1).pdf).

¹⁶ TÜİK tarafından sağlık endeksi, bebek ölüm hızı, doğuştan beklenen yaşam süresi, hekim başına düşen müracaat sayısı ve kamunun sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı esas alınarak belirlenmiştir. [file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20(1).pdf).

¹⁷ TÜİK tarafından eğitim endeksi, okul öncesi eğitimde net okullaşma oranı, Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş (TEOG) sistemi yerleştirmeye esas puan ortalaması, Yükseköğretime Geçiş Sınavı (YGS) puan ortalaması, fakülte veya yüksekokul mezunlarının oranı ve kamunun eğitim hizmetlerinden memnuniyet oranı esas alınarak belirlenmiştir. [file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20(1).pdf).

¹⁸ TÜİK tarafından yaşam memnuniyeti endeksi yaşamını bir bütün olarak düşündüğünde mutlu olduklarını beyan edenlerin oranıdır. Bu gösterge, bireylerin yaşamlarını bir bütün olarak değerlendirdiklerinde kendilerini ne derece mutlu hissettiklerine dair bilgi vermektedir. [file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/%C4%B0llerde%20Ya%C5%9Fam%20Endeksi%20Hakk%C4%B1nda%20Genel%20A%C3%A7%4%B1klamalar%20(1).pdf).

Tablo 4: Toplumsal Gelişmişlik Göstergeleri ve Dernek Sayısı ve Dernek Üye Sayısı İl Sıralamaları¹⁹

İller	Gelir/ Servet	Sağlık	Eğitim	Yaşam Memnuniyeti	Seçimlere Katılım ²⁰	Dernek Sayısı (10.000 Kişiye Düşen)	Dernek Üye Sayısı (10.000 Kişiye Karşılık Dernek Üye Sayısı)
Adana	53	66	63	70	63	64	22
Adıyaman	81	57	64	23	58	68	70
Afyonkarahisar	47	13	48	2	13	23	37
Ağrı	80	81	79	42	80	75	80
Amasya	41	59	3	19	2	18	41
Ankara	2	6	44	64	26	24	3
Antalya	8	41	16	78	48	59	50
Artvin	24	5	33	32	44	3	30
Aydın	34	17	28	68	32	42	51
Bahçeşir	36	33	12	11	11	28	31
Bilecik	21	54	25	30	10	16	17
Bingöl	66	71	68	46	77	67	66
Bitlis	71	69	70	48	73	66	74
Bolu	9	2	14	14	24	5	18
Burdur	44	49	6	58	19	19	56
Bursa	18	35	29	35	20	55	9
Çanakkale	43	37	8	29	6	14	23
Çankırı	28	34	45	6	38	2	8
Çorum	54	67	53	60	8	27	35
Denizli	17	10	11	59	4	38	52
Diyarbakır	72	60	73	79	71	79	72
Edirne	23	9	10	66	35	25	33
Elazığ	55	39	40	74	67	52	34
Erzincan	35	42	24	25	18	20	16
Erzurum	57	21	62	20	50	47	57
Eskişehir	14	22	18	33	29	41	5
Gaziantep	65	70	67	54	66	73	44
Giresun	48	15	7	22	57	22	32

¹⁹TÜİK göstergelerinin ölçümü iller bazında 2015 yılında yapıldığından, il'lerin dernek sayıları, dernek üye sayıları ve nüfus rakamları 2015 yılına aittir. Seçimlere katılım oranı da 2015 yılına en yakın genel seçim tarihi olan 2014 yılı milletvekili genel seçimi sonuçları çerçevesinde esas alınmıştır. Yerel seçimlere katılım motivasyonunda yerel hizmetler ve ikili ilişkilerin rolü göz önünde bulundurularak, genel seçimlerin yurttaşlık bilinci bakımından daha iyi bir gösterge olabileceği değerlendirilmiştir.

²⁰ Eskişehir, Isparta ve Tekirdağ illeriyle Antalya ve Trabzon illerinin oranları aynı olup, sıralama alfabetik olarak yapılmıştır.

Gümüşhane	46	40	36	36	79	7	47
Hakkâri	70	73	81	12	72	76	71
Hatay	52	65	51	77	33	60	49
Isparta	19	1	2	13	30	15	13
Mersin	62	64	17	71	37	54	26
İstanbul	1	29	56	50	1	63	7
İzmir	3	16	31	51	28	57	19
Kars	69	47	71	62	78	44	73
Kastamonu	38	46	37	43	52	17	24
Kayseri	22	30	43	53	12	43	38
Kırklareli	10	56	13	69	15	70	40
Kırşehir	26	31	4	18	60	8	53
Kocaeli	4	48	39	57	22	58	12
Konya	31	8	41	21	27	40	54
Kütahya	16	24	20	5	3	1	15
Malatya	60	23	34	67	43	46	55
Manisa	50	20	47	27	5	45	39
Kahramanmaraş	63	25	61	16	25	61	60
Mardin	73	76	76	75	70	77	78
Muğla	15	12	26	72	34	51	43
Muş	77	78	77	65	75	72	77
Nevşehir	25	38	15	26	23	12	64
Niğde	58	36	42	24	41	39	63
Ordu	56	32	49	52	56	26	48
Rize	27	3	27	34	39	6	11
Sakarya	33	14	38	15	14	30	21
Samsun	40	18	22	37	36	37	29
Siirt	61	58	66	9	69	69	79
Sinop	32	51	32	1	46	10	28
Sivas	29	28	55	45	21	36	46
Tekirdağ	5	53	46	61	31	62	36
Tokat	51	44	21	47	17	34	45
Trabzon	20	4	19	55	49	13	4
Tunceli	49	63	1	81	61	11	59
Şanlıurfa	78	74	78	56	76	80	75
Uşak	13	19	30	8	9	21	25
Van	74	77	75	49	74	74	69

Yozgat	59	45	58	40	59	9	68
Zonguldak	6	52	60	76	40	4	2
Aksaray	42	55	57	17	54	49	76
Bayburt	39	50	50	3	64	31	42
Karaman	37	11	23	31	16	56	27
Kırıkkale	45	7	35	4	51	32	10
Batman	76	68	72	73	65	78	62
Şırnak	75	79	80	10	55	81	81
Bartın	12	62	54	41	45	53	6
Ardahan	79	72	74	39	68	48	65
Iğdır	67	75	69	44	81	50	67
Yalova	7	27	5	28	53	35	20
Karabük	30	26	9	63	42	29	1
Kilis	68	80	59	38	47	65	58
Osmaniye	64	61	52	80	62	71	61
Düzce	11	43	65	7	7	33	14

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Yüksek Seçim Kurulu, İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü Web Sitelerinde Yer Alan Veriler Referans Alınarak Yazar Tarafından Hazırlanmıştır. ²¹

TÜİK tarafından yapılan çalışmada her gösterge için en yüksek endeks değeri 1 olarak belirlenmiştir. Gelir/servet göstergesi en yüksekten aşağı doğru 0,8788 (İstanbul) - 0,191(Adıyaman), sağlık göstergesi 0,8408 (Isparta) - 0,3014 (Ağrı), eğitim göstergesi 0,7468 (Tunceli) - 0, 0966 (Hakkâri) ve yaşam memnuniyeti göstergesi 1 (Sinop) - 0 (Tunceli) aralığında gerçekleşmiştir. Seçimler katılım oranı ise yüzdelik olarak hesaplanmış ve % 93,04 (İstanbul) - % 77,92 (Iğdır) aralığında gerçekleşmiştir.

Dernekleşme oranının ilk unsuru olarak belirlenen 10.000 kişiye düşen dernek sayısı 127,19 (Kütahya) - 8,36 (Şırnak) aralığında gerçekleşmiştir. 10.000 kişiye düşen dernek üyesi sayısı 1.365 kişi (Karabük) - 37 kişi (Şırnak) aralığında gerçekleşmiştir. Yani Karabük'te 10.000 kişiden ortalama 1.365'i, Şırnak'ta da 37'si dernek üyesidir.

Türkiye'nin birçok ilinden yurttaşların göç ettiği, bu bakımdan da verilerinin ülkeye ilişkin temsil kabiliyeti bulunduğu değerlendirilen İstanbul ili, gelir ve servet sıralamasında 1., sağlıkta 29., eğitimde 56., yaşam memnuniyetinde 50., seçimler katılımında 1., dernek sayısında 63. ve dernek üyesi sayısında da 7. sıradadır. İstanbul'da 10.000 kişiye düşen dernek sayısı 23 ve dernek üyesi sayısı 815'tir.

²¹“<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İllerde-Yasam-Endeksi-2015-24561>”,<https://www.ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413>, “<https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarına-gore-dernekler>”. Dernek üye sayıları İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğünden temin edilmiştir.

8. DERNEKLEŞME²² VE GELİŞMİŞLİK GÖSTERGELERİ İLİŞKİSİNİN ANALİZİ

İllerdeki dernek sayılarıyla dernek üye sayılarının gelir/servet, sağlık, eğitim, yaşam memnuniyeti ve seçimlere katılım oranı arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amacıyla öncelikle 10.000 kişiye düşen dernek sayısı ile gelişmişlik göstergeleri arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. İllerin 10.000 kişiye düşen dernek sayısı bakımında ülke sıralamasındaki yerleriyle gelişmişlik göstergeleri bakımından ülke sıralamasındaki konumları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu amaçla, dernekleşme il sıralamasıyla göstergelerin il sıralaması aynı olanlar ile sıralamada aldığı yer bakımından 1, 2 ve 3 sıra aşağıda ya da yukarıda olanlar, sıralamadaki yakınlıkları nedeniyle (+, - 1, 2, 3) ilişkili olarak değerlendirilmiştir.²³

Tablo 5: Toplumsal Gelişmişlik Göstergeleri ve Dernekleşme (10.000 Kişiye Düşen Dernek Sayısı) İlişkisi

İller	Gelir/ Servet	Sağlık	Eğitim	Yaşam Memnuniyeti	Seçimlere Katılım ²⁴
Adana		X	X		X
Amasya				X	
Ankara					X
Artvin		X			
Bingöl	X		X		
Bitlis		X			
Bolu		X			
Burdur					X
Diyarbakır				X	
Edirne	X				
Elazığ	X				
Erzincan					X
Erzurum					X
Gaziantep		X			
Giresun				X	
Isparta				X	
Kars		X			
Kayseri			X		
Kırklareli				X	
Konya			X		
Kütahya					X
Malatya					X

²² Dernekleşmeyle kastedilen, nüfusa oranla dernek sayısı ve dernek üye sayısıdır.

²³ Örneğin, eğitim kalitesi bakımından 23. sırada olan bir ilin dernekleşme oranı bakımından 20, 21, 22, 23 ve 24, 25, 26. sırada yer alması, dernekleşmeyle eğitim arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

²⁴ 2014 yılı Milletvekili Genel Seçimi sonuçlarına göre hazırlanmıştır. Eskişehir, Isparta ve Tekirdağ illeriyle Antalya ve Trabzon illerinin oranları aynı olup, sıralama alfabetik olarak yapılmıştır.

Manisa			X		
Kahramanmaraş	X		X		
Mardin		X	X	X	
Muş					X
Nevşehir			X		
Niğde		X	X		X
Rize		X			
Sakarya	X				
Samsun	X			X	X
Siirt			X		X
Tekirdağ				X	
Şanlıurfa	X		X		X
Van	X	X	X		X
Zonguldak	X				
Kırıkkale			X		
Batman	X				
Şırnak		X	X		
Bartın			X		
Karabük	X	X			
Kilis	X				

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Yüksek Seçim Kurulu, İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü Web Sitelerinde Yer Alan Veriler Referans Alınarak Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.²⁵

42 ilde gelişmişlik göstergeleriyle 10.000 kişiye düşen dernek sayısı arasında ilişki bulunduğu; ancak 31 ilde tek göstergeyle bunun sağlandığı, 1 ilde 4, 5 ilde 3, 5 ilde 2 göstergeyle ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. 12 ilde gelir, 12 ilde sağlık, 15 ilde eğitim, 8 ilde yaşam memnuniyeti ve 13 ilde seçimlere katılımı 10.000 kişiye düşen dernek sayısı arasında ilişki kurulabilmiştir. 10.000 kişiye düşen dernek sayısı ile gelişmişlik göstergeleri bakımından en anlamlı ilişki Van'da gözlemlenmiştir. Van'da gelir (74. sırada), sağlık (77. sırada), eğitim (75. sırada) ve seçimlere katılım oranıyla (74. sırada) 10.000 kişiye düşen dernek sayısı (74. sırada) arasında doğrusal bir ilişki tespit edilmiştir. Adana, Mardin, Niğde, Samsun ve Şanlıurfa'da 3 göstergeyle gelişmişlik ve 10.000 kişiye düşen dernek sayısı arasında ilişki bulunmuştur. Tablo 5'te yer almayan 39 ilde gelişmişlik göstergeleriyle 10.000 kişiye düşen dernek sayısı arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır.

39 ilde gelişmişlik göstergeleriyle 10.000 kişiye düşen dernek sayısı arasında ilişkinin bulunamaması, 31 ilde de tek göstergeyle çok zayıf bir ilişkinin bulunmuş olması birlikte ele alındığında, 81 ilde 70'inde dernekleşme (10.000 kişiye düşen dernek sayısı) - gelişmişlik ilişkisinin kurulamadığı; böylece Türkiye

²⁵<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İllerde-Yasam-Endeksi-2015-24561>, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413>, <https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarına-gore-dernekler>.

genelinde illerde 10.000 kişiye düşen dernek sayısı ile toplumun gelişmişlik göstergeleri arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Dernekleşmenin birinci boyutu olan 10.000 kişiye düşen dernek sayısının gelişmişlik göstergeleriyle anlamlı bir ilişkinin bulunmaması karşısında, ikinci olarak illerdeki dernek üye sayılarıyla (10.000 kişiye karşılık gelen üye sayısı) gelişmişlik göstergeleri arasındaki ilişki araştırılmıştır.

İllerdeki dernek üye sayılarıyla gelir/servet, sağlık, eğitim, yaşam memnuniyeti ve seçimlere katılım oranı arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amacıyla 10.000 kişiye düşen dernek üye sayısı ile belirtilen göstergeler arasındaki ilişki incelenmiştir. İllerde 10.000 kişiden dernek üyesi olanların sayısına göre Türkiye sıralamasıyla gelişmişlik göstergeleri bakımından illerin ülke sıralaması arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu amaçla, 10.000 kişi içinde dernek üyesi olanlara ilişkin il sıralamasıyla gelişmişlik göstergelerinin il sıralaması aynı olanlarla, sıralamada aldığı yer bakımından 1, 2 ve 3 sıra aşağıda ya da yukarıda olanlar, sıralamadaki yakınlıkları nedeniyle (+, - 1, 2, 3) ilişkili olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 6: Toplumsal Gelişmişlik Göstergeleri ve Dernekleşme (10.000 Kişiye Karşılık Dernek Üye Sayısı) İlişkisi

İller	Gelir/Servet	Sağlık	Eğitim	Yaşam Memnuniyeti	Seçimlere Katılım ²⁶
Ağrı	X	X	X		X
Amasya	X				
Ankara	X	X			
Antalya					X
Artvin			X	X	
Balıkesir		X			
Bingöl	X		X		
Bitlis	X				X
Burdur				X	
Çankırı				X	
Diyarbakır	X		X		X
Edirne					X
Erzincan					X
Erzurum	X				
Gümüşhane	X				
Hakkâri	X	X			X
Hatay	X				
Isparta				X	
İzmir		X			

²⁶ 2014 yılı Milletvekili Genel Seçimi sonuçlarına göre hazırlanmıştır. Eskişehir, Isparta ve Tekirdağ illeriyle Antalya ve Trabzon illerinin oranları aynı olup, sıralama alfabetik olarak yapılmıştır.

Kütahya	X				
Kahramanmaraş	X		X		
Mardin		X	X	X	
Muş	X	X	X		X
Ordu			X		
Sivas				X	
Tokat		X		X	
Trabzon		X			
Tunceli					X
Şanlıurfa	X	X	X		X
Bayburt	X				
Kırkkale		X			
Batman					X
Şırnak			X		
Ardahan					X
Iğdır	X		X		
Kilis			X		
Osmaniye	X	X			X
Düzce	X				

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Yüksek Seçim Kurulu, İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü Web Sitelerinde Yer Alan Veriler Referans Alınarak Yazar Tarafından Hazırlanmıştır²⁷.

38 ilde gelişmişlik göstergeleriyle dernek üye sayısı arasında ilişki bulunduğu, ancak 24 ilde tek göstergeyle bunun sağlandığı, 3 ilde 4, 4 ilde 3, 7 ilde 2 göstergeyle ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. 18 ilde gelir, 12 ilde sağlık, 12 ilde eğitim, 7 ilde yaşam memnuniyeti ve 13 ilde seçimlere katılım oranıyla dernek üye sayısı arasında ilişki kurulmuştur. Dernek üye sayısı ile gelişmişlik (gelişmemişlik) göstergeleri bakımından en anlamlı ilişki Ağrı, Muş ve Şanlıurfa²⁸ illerinde bulunmuştur. Bu illerde gelir, sağlık, eğitim ve seçimlere katılım oranıyla dernekleşme arasında doğrusal bir ilişki tespit edilmiştir. Diyarbakır, Hakkâri, Mardin ve Osmaniye’de²⁹ 3 göstergeyle gelişmişlik (gelişmemişlik) arasında ilişki bulunmuştur. Tablo 6’da

²⁷ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İllerde-Yasam-Endeksi-2015-24561>, <https://www.ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413> <https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarına-gore-dernekler>. Dernek üye sayıları İçişleri Bakanlığı Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğünden temin edilmiştir.

²⁸ Ağrı, gelir ve servette 80., sağlıkta 81., eğitimde 79., yaşam memnuniyetinde 42. sırada, seçimlere katılımda 80., 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısında 80. sıradadır. Muş, gelir ve servette 77., sağlıkta 78., eğitimde 77., yaşam memnuniyetinde 65. sırada, seçimlere katılımda 75., 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısında 77. sıradadır. Şanlıurfa, gelir ve servette 8., sağlıkta 74., eğitimde 78., yaşam memnuniyetinde 56. sırada, seçimlere katılımda 76., 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısında 75. sıradadır.

²⁹ Diyarbakır, gelir ve servette 72., sağlıkta 60., eğitimde 73., yaşam memnuniyetinde 79. sırada, seçimlere katılımda 71., 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısında 72. sıradadır. Hakkâri, gelir ve servette 70., sağlıkta 73., eğitimde 81., yaşam memnuniyetinde 12. sırada, seçimlere katılımda 72., 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısında 71. sıradadır. Mardin, gelir ve servette 73., sağlıkta 76., eğitimde 76., yaşam memnuniyetinde 75. sırada, seçimlere katılımda 70., 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısında 78. sıradadır. Osmaniye, gelir ve servette 64., sağlıkta 61., eğitimde 52., yaşam memnuniyetinde 80. sırada, seçimlere katılımda 62., 10.000 kişiye karşılık gelen dernek üye sayısında 61. sıradadır.

yer almayan 43 ilde gelişmişlik göstergeleriyle 10.000 kişiye düşen dernek üye sayısı arasında ilişki bulunamamıştır.

43 ilde gelişmişlik göstergeleriyle dernek üye sayısı arasında ilişkinin bulunmaması, 24 ilde de tek göstergelye çok zayıf bir ilişkinin kurulmuş olması birlikte ele alındığında, 81 ilden 67'sinde araştırılan ilişkinin olmadığı tespit edilmiş, böylece Türkiye genelinde illerde dernek üye sayısıyyla toplumun gelişmişlik göstergeleri arasında anlamlı bir ilişkinin kurulamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Genel bir değerlendirme yapıldığında; gelir ve servet düzeyinde 1. olan İstanbul dernek sayısı bakımından 63., dernek üye sayısı bakımından 7. sırada; sağlıkta 1. sırada yer alan Isparta dernek sayısında 15., dernek üye sayısında 13. sırada; eğitimde 1. olan Tunceli, dernek sayısında 11., dernek üye sayısında 59. sırada; yaşam memnuniyetinde 1. sırada olan Sinop, dernek sayısında 10., dernek üye sayısında 28. sırada yer almaktadır. Gelir ve servet sıralamasında son sırada olan Adıyaman dernek sayısında 68., dernek üye sayısında 70. sırada; sağlıkta son sırada yer alan Ağrı dernek sayısında 75., dernek üye sayısında 80. sırada; eğitimde son sırada yer alan Hakkari, dernek sayısında 76., dernek üye sayısında 71. sırada ve yaşam memnuniyetinde son sırada olan Tunceli, dernek sayısında 11., dernek üye sayısında 59. sırada yer almaktadır.³⁰

Türkiye'de gelişmişlik göstergeleriyle, sivil toplumun ve demokratik gelişmenin kriterleri arasında yer alan dernek sayısı ve dernek üye sayısı arasında bir ilişkinin kurulamaması çeşitli sebeplere dayandırılabilir. Gelir, eğitim ve sağlık gibi göstergelerin toplumsal gelişmişlik düzeyini belirlediğine şüphe bulunmamaktadır. Türkiye'de dernek kurulması ya da üyeliğiyle eğitim düzeyi, sağlık ve gelir arasında doğrudan bir ilişki bulunmaması, dernek kurma hakkını kullanan ya da derneklere üye olan bireylerin farklı motivasyonlarla hareket ettiğini göstermektedir. Seçimlere katılım oranı ve yaşam memnuniyeti göstergeleri ise gelişmişlik kriteri olarak bazı dezavantajlara sahiptir. Gelişmiş ülkelerde, gerek iktidar değişimlerinin toplumsal yaşamı çok etkilememesi, gerekse de iktidara aday siyasi partilerin ülke yönetimine ilişkin radikal görüş farklılıklarına sahip olmamaları gibi sebeplerle seçimlere katılım oranı düşüktür. Bu nedenle gelişmişlikle siyasal katılım arasındaki ilişki, yurttaşlık bilinci bakımından anlamlı olmakla birlikte, bazı kısıtlara da sahiptir. Yaşam memnuniyeti ise sübjektif bir nitelikte olup, kültürel yönü ağır basan bir göstergedir. Örneğin, gelir düzeyinde 5. sırada yer alan Tekirdağ'da yaşam memnuniyeti ülke sıralaması 61, gelir düzeyinde 8. sırada yer alan Antalya'da yaşam memnuniyeti ülke sıralaması 78'dir.

Kısacası, sivil toplumun ekonomik ve sosyal gelişmenin göstergelerinden biri olduğu varsayımı, en yaygın sivil toplum örgütlenmesi olan dernekler bakımından Türkiye gerçekleriyle bağdaşmamaktadır. Bu olgu,

³⁰ Bu çalışmada TÜİK tarafından hazırlanan "illerde yaşam endeksi" göstergelerinden sadece gelir, sağlık, eğitim ve yaşam memnuniyeti verileri kullanılmıştır. TÜİK tarafından gelir-servet, sağlık, eğitim, yaşam memnuniyeti dışında konut, çalışma hayatı, çevre, güvenlik, sivil katılım, altyapı hizmetlerine erişim, sosyal yaşam göstergelerini esas alarak iller bazında genel endeks sıralaması yapılmıştır. Bu sıralamada, 1. sırada yer alan Isparta, dernek sayısında 15., dernek üye sayısında 13. sırada yer almakta, 2. sırada yer alan Sakarya dernek sayısında 30., dernek üye sayısında 21. sırada yer almakta, 3. sırada yer alan Bolu, dernek sayısında 5., dernek üye sayısında 18. sırada yer almaktadır. Bu endekte en son sırada yer alan Muş, dernek sayısında 72., dernek üye sayısında 77. sırada yer almaktadır.

ya Türkiye’de dernekleşmenin gelişiminin başka gereklerle biçimlenmesinden ya da derneklerin modern anlamda sivil toplum örgütü olmamasından kaynaklanmaktadır.

2022 yılı itibarıyla çeşitlerine göre dernek sayılarına bakıldığında, derneklerin % 31,27’sinin mesleki ve dayanışma, % 22,65’inin spor ve % 14,92’sinin dini hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyet gösterdiği görülmektedir. Bu faaliyet alanlarının sivil toplum tanımının en önemli öğeleri arasında yer alan yönetenlerin denetlenmesi, yönetime katılım, halkın demokratik kültürünün artırılması amaçlarına hizmet etmekten daha çok belli bir mesleğe mensup olanların çıkarlarının korunması, spor kulüplerinin işletilmesi ve din hizmeti verilmesi amaçlarına yönelik olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye’de sivil toplum örgütleri, demokratik niteliklere sahip devlet otoritesine karşı denge işlevi gören yapılar olmaktan uzaktır (Keyman, 2004:30-31).

Batı’da sivil toplum devletle toplum arasındaki ayrımı ortaya koymak ve daha sonra da mevcut toplumsal yapının özelliklerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu haliyle toplumu tanıma ve toplumsal dinamikleri analiz etmek bakımından yararlı bir araç olmuştur. Türkiye’de ya da gelişmekte olan ülkelerde ise sivil toplum geleceğe yönelik bir proje, ulaşılması gereken bir hedef olmuş (Çaha, 1997: 53), toplumsal alanda bir reform çabasını ifade etmiştir. Sivil toplum kavramı bu açıdan değerlendirildiğinde, “Türk modernleşmesinin aksesuarı” olmaktan öteye geçememiş (Neziroğlu, 1997: 303), kavramın karşılık geldiği toplumsal ve siyasi gerçeklik bir yana bırakılarak kavramın kendisi önemsenir hale gelmiştir (Yılmaz, 1997: 369).

9. SONUÇ

Osmanlı Devleti’ndeki devletle toplum arasındaki devleti öncelleyen ilişki, Cumhuriyet döneminde ulus devlet modeliyle devlet-millet ilişkisine dönüşmüş olmakla birlikte, Cumhuriyet devriminin bir burjuva sınıfına dayanmaması nedeniyle yurttaşların devlete “bağımlılığı” devam etmiştir. Tanzimat’la yaşanan Batılılaşma çabaları, Cumhuriyet döneminde de “Avrupa Birliği üyeliği” hedefiyle formüle edilerek sürdürülmüştür.

Avrupa Birliği üyeliği Türkiye’de “demokrasinin demokratikleştirilmesinin” bir aracı olarak görülmüş, 1990’larla birlikte “bürokratik-elitist” olarak eleştirilen devlet yönetimine alternatif olarak “sivil toplum örgütlenmesi”nin yaygınlaştırılması savunulmuştur. Sivil toplum kuruluşları, yönetime katılımı sağlayacak, siyasal iktidarı denetleyecek ve basın benzeri bir işlev üstlenecektir. Bu kapsamda çok sayıda dernek kurulmuştur. Ancak, içinde bulunduğumuz dönem itibarıyla derneklerin kuruluşu önemli ölçüde meslek mensuplarının menfaatlerini koruma ve spor kulüplerinin faaliyete geçmesine yönelik olmuştur. Tüm dernekler içinde bireysel öğreti ve toplumsal gelişim dernekleri % 2,07, düşünce temelli dernekler % 0,88 ve hak ve savunuculuk dernekleri de % 1,24 oranında yer almıştır. Mesleki dayanışma dernekleri arasında iş dünyasını temsil edenler, etkinliklerini dernek olarak örgütlenmeden değil, sermayenin gücünden almaktadır.

Ülkelerin gelişmişlikleri değişik göstergelerle ölçülebilir. Birleşmiş Milletler Örgütü, eğitim, sağlık ve gelir düzeyini temel gelişmişlik göstergeleri olarak kabul etmektedir. Bu göstergelere demokratik katılımın bir

göstergesi olarak seçimlere katılım oranı ve yurttaşların yaşam memnuniyetleri, başka bir ifadeyle mutluluk düzeyleri de eklenebilir. Sivil toplumun gelişmesi, dolayısıyla da örgütlenmesinin yaygınlaşması sosyal-ekonomik gelişmenin sonucu olarak değerlendirilmektedir. Türkiye’de sayısı en yüksek olan sivil toplum örgütü derneklerdir. İller düzeyinde dernek sayısı ve dernek üye sayısı ile illerdeki yurttaşların eğitim, gelir, sağlık, seçimlere katılım oranı ve yaşam memnuniyeti düzeyi göstergeleri karşılaştırıldığında, göstergelerin tamamında ya da her gösterge için ayrı ayrı olmak üzere anlamlı bir ilişkiye ulaşılamamaktadır.

Gelişmiş toplumlar için geçerli olan sivil toplum örgütlenmesi-modernleşme ilişkisi Türkiye’de en azından dernekleşme bakımından geçerli değildir. Toplumunu dernekleşmeye iten sebepler ve dernek kurma hakkını kullananların hangi toplumsal kesimlerden oluştuğunun araştırılması gerekmektedir. Ayrıca, Türkiye’deki derneklerin sivil toplum örgütlerinin özelliklerini ve amaçlarını ne ölçüde karşıladıkları da tartışmaya açıktır.

KAYNAKÇA

- Alkan, A. T. (1997), Türkiye’de “Başbozuk”luğun Uzun, “Sivil Toplum”un Kısa Tarihi Üzerine Bir Yaklaşım, *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(18), 25-27.
- Arslan, Z. (2010), Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan’da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılandırılmasında İttihat ve Terakki Örneği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(11), 57-72.
- Aslan, S. (2010a), Sivil Toplum ve Demokrasi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 357-374.
- Aslan, S. (2010b), Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(33), 188-212.
- Aslan, S. (2010c), Türkiye’de Sivil Toplum, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(31), 260-283.
- Atar, Y. (1997), Demokratik Sistemde Sivil Toplumun Fonksiyonu ve Devlet-Sivil Toplum Düalizmi, *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(18), 98-101.
- Bookchin, M. (2014), *Kentsiz Kentleşme*, B. Özyalçın, (Çev.), İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Çaha, Ö. (1997), 1980 Sonrası Türkiye’de Sivil Toplum Arayışları, *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(18) 28-64.
- Çaha, Ö. (2005), Araştırma: Kamu Yararına Statüsü İdeolojik Devletlerin Geliştirdiği Bir Lütuf Sistemidir, *Sivil Toplum*, 3(10), 128-129.
- Çaha, Ö., Demir, Y., Polat, E., Altınkoz, O. (2021), *Sivil Toplum Türkiye Profili Araştırması*, Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayını.
- Dahl, R. A. (2021), *Demokrasi Üzerine*, B. Kadioğlu, (Çev.), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Diamond, L. (2004), *What Civil Society Can Do to Develop Democracy*, 15.03.2022 tarihinde Stanford Üniversitesi: <https://diamond-democracy.stanford.edu/speaking/speeches/what-civil-society-can-do-develop-democracy> adresinden alındı.
- Gramsci, A. (2011), *Hapishane Defterleri*, A. Cemgil, (Çev.), İstanbul: Belge Yayınları.
- Gülalp, H. (2002), *Sivil Toplum: Kavramsal Bir Değerlendirme*, İstanbul: Cogito, Yapı Kredi Yayınları.

- Güler, B., A. (2005a), *Devlette Reform Yazıları*, Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Güler, B., A. (2005b), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Gümüş, A., T. (2014), Demokrasilerde Sivil Toplum ve Devlet-Sivil Toplum İlişkisinde Karşılaşılabilecek Sorunlar, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVIII(3-4), 529-571.
- Halifeoğlu, M., Yetiş, M. (2013), Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kuramsal Kökenler, *Mülkiye Dergisi*, 37(1), 163-188.
- Hegel, G. W. F. (1991), *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, C. Karakaya, (Çev.), İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Hocaoğlu, D. (1997), Sivillik ve Demokrasi, *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(18), 106-112.
- Keyman, F. (2004), *Türkiye’de ve Avrupa’da Sivil Toplum, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, Yayıma hazırlayan A. Karamani, 01.03.2022 tarihinde İstanbul Bilgi Üniversitesi: https://stk.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/01/keyman_std_3.pdf adresinden alındı.
- Marx, K. (2020), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, S. Belli, (Çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Neziroğlu, İ. (1997), Askeri Müdahaleler ve Birey Özürlü Sivil Toplum Örgütleri, *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(18), 303-308.
- Seyrek, D., M. (2010), Türk Sivil Toplumunun Kökenleri: Osmanlı Dönemi, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(4), 1421-1447.
- Saylan, G. (2008), *Temsili Liberal Demokrasinin Önlenemez Krizi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü, (2022), 21.02.2022 tarihinde Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü: <https://www.siviltoplum.gov.tr/> adresinden alındı.
- Tamer, M., G. (2010), Tarihsel Süreçte Sivil Toplum, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1), 89-105.
- TBMM, (1933), *Cemiyetler Kanunu Esbabı Mucibesi*, 13.02.2022 tarihinde TBMM: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c026/tbmm05026082ss0303.pdf> adresinden alındı.
- TBMM, (1972). *Dernekler Kanunu Tasarısı Genel Gerekçe*, 16.02.2022 tarihinde TBMM: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c025/mm_03025097ss0561.pdf adresinden alındı.
- TBMM, (1971). *Anayasa Değişikliği Madde Gerekçeleri*, 16.02.2022 tarihinde TBMM: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c017/mm_03017156ss0419.pdf adresinden alındı.
- TBMM, (1983). *Dernekler Kanunu Gerekçesi*, 16.02.2022 tarihinde TBMM: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c010/mgk_01010167ss0679.pdf adresinden alındı.
- TBMM, (2004). *Dernekler Kanunu Tasarısı Genel Gerekçesi*, 16.02.2022 tarihinde TBMM: <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c057/tbmm22057117ss0651.pdf> adresinden alındı.

- Tıraş, H., H. (2019), Türkiye İçin İnsani Gelişmişlik Göstergeleri, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 14(1),15-31.
- Tocqueville, A. (1962), *Amerikan Demokrasisi*, T. Timur, (Çev.), İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Touraine, A. (2019), *Demokrasi Nedir?*. O. Kunal, (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TÜİK, (2016), “İllerde Yaşam Endeksi”, 01.01.2022 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=gelir-yasam-tuketim-ve-yoksulluk-107&dil=1> adresinden alındı.
- Yılmaz, A. (1997), Sivil Toplum, Demokrasi ve Türkiye, *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(18), 86-97.
- Yılmaz, M. (1997), Sivil Toplumun Kısa Tarihi ve Aktüel Bazı Meseleleri, *Yeni Türkiye Dergisi*, 3(18), 368-372.
- YSK, (2014), “26. Dönem Milletvekili Seçimi Sonuçları”, 01.03.2022 tarihinde YSK: [“https://www.ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413](https://www.ysk.gov.tr/tr/1-kasim-2015--26-donem-milletvekili-genel-secimi/3413) adresinden alındı.